

ФАКТОРИ НАРОДЖУВАНOSTІ ТА ДЕМОГРАФІЧНА ПОВЕДІНКА НАСЕЛЕННЯ

В умовах депопуляції в Україні вивчення народжуваності як головного фактору є однією з ключових проблем сучасної демографії. Без пізнання закономірностей, яким підпорядковується інтенсивність процесу народження дітей неможливо вірно представити, а тим більш спрогнозувати процес відтворення населення в цілому. Задача подальшої розробки методології та методики поглибленого вивчення народжуваності стала особливо актуальною в останні роки в зв'язку з різким погіршенням демографічної ситуації.

В розробку питань методології дослідження народжуваності значний вклад внесли такі економісти і демографи, як С.Г. Струмилін, Б.Ц. Урланіс, Р.І. Сіфман, Л. Дарський, А. Антонов, П. Звідрінш, А.Г. Волков, В.С. Стешенко, С. Пірожков, В.П. Піскунов та ін. В той же час окремі аспекти проблеми, які мають важливе теоретичне та практичне значення, до теперішнього часу залишаються дискусійними та недостатньо розробленими і потребують подальшого розвитку.

Останнім часом у літературі з'явилися публікації, в яких піддається критиці факторний підхід до вивчення народжуваності, який раніше займав центральне місце в демографії та статистиці населення. Зокрема, російський демограф В.М. Медков в своїй монографії стверджує, що "факторний підхід за самою своєю природою не міг дати адекватного пояснення динаміки народжуваності та її соціально – економічних відмінностей". Він бачить причину цього "в небажанні та нездатності

відступити від постулату безпосередності, який примушував рухатись по нескінченному колу зіставлень соціально–економічних змінних з індикаторами народжуваності. При чому, якщо з індикаторами народжуваності діло обстояло більш менш ясно, то вимірювання соціально-економічних змінних виявилось в рамках факторного підходу методологічною проблемою, яка практично не мала вирішення” [1, с.267]. З цією точкою зору погоджується інший відомий демограф В.А. Борисов. Так, він відмічає, що “дослідження факторів народжуваності фактично були орієнтовані в основному на пошук об’єктивних причин, які змушували жінок (сім’ю) обмежувати число дітей. При цьому дослідники виходили з підсвідомого припущення про “природний” характер репродуктивної мотивації жінок, та “природне” бажання будь–якої жінки мати багато дітей, що обмежується лише нестачею зовнішніх умов, які необхідні для задоволення цього бажання” [2, с.196].

Вони пропонують відмовитися від факторного підходу до вивчення народжуваності й стверджують, що репродуктивна поведінка людей формується виключно під впливом демографічних установок. Однак з цим не можна повністю погодитися, тому, що в самих цих ствердженнях існує внутрішнє протиріччя. Як відомо, репродуктивні установки – це психічні стани особи, які обумовлюють взаємну узгодженість різного роду дій, що характеризуються позитивним або негативним відношенням до народження певного числа дітей. Очевидно, що ці установки не можуть формуватися самі по собі, вони формуються та модифікуються під впливом певних чинників.

Метою даної статті є показати, що недоліки факторного підходу не дають підстави для повного виключення цього методу з арсеналу існуючої методології дослідження народжуваності.

Майже століття основним напрямком досліджень народжуваності в рамках демографії та статистики населення було вивчення дій сукупності факторів. Вважалося, що всі процеси, які протікають в населенні та знаходять своє відображення в конкретних їх статистичних показниках, знаходяться в певній залежності від соціально-економічних, природних, історичних та інших факторів і змінюються під впливом останніх. Більш того, вважалося, що соціально-економічні фактори складають основу зміни демографічних показників. З цього положення були сформульовані два важливих висновки:

1) пояснення того чи іншого стану демографічних процесів слід шукати перш за все в тих соціально-економічних умовах в яких вони перебігають;

2) шляхом соціально-економічних перетворень можна впливати на зміни в народонаселенні та в показниках його відтворення [3, с.126].

В спеціальних роботах, які розглядали проблему впливу на народжуваність соціально-економічних факторів, зустрічаються переліки різноманітних явищ, які були відібрані та згруповані за смаком автора. При цьому одні автори віддавали перевагу одним факторам, другі – іншим, і постійно конкурували між собою, доказуючи переваги своєї класифікації порівняно з іншими.

Треба сказати, що перші дослідження зв'язку народжуваності з умовами життя носили лише описовий характер, в них не було спроб теоретично пояснити причинно-наслідкової залежності. Але для розуміння проблеми факторів народжуваності важливо було пояснити методологічне значення “зворотного” та “прямого” зв'язку. Низка досліджень, проведених в 20-х роках XX ст. зафіксували зворотну кореляцію рівня народжуваності з матеріальними умовами життя. Однак цей “парадокс

зворотного зв'язку” довгий час зустрічався з недовірою. Першим спробував теоретично пояснити цей “парадокс” академік С.Г.Струмилін.

Дійсно, обидва види функціонального зв'язку між умовами життя та народжуваністю, на наш погляд умовні та непридатні для з'ясування проблем народжуваності, але факти отримані за допомогою цієї схеми були дуже важливими та цінними для того часу. Вплив соціально–економічних факторів на народжуваність полягає в дії таких чинників: дохід, як основа матеріального добробуту родини; освіта, як характеристика культурного рівня; соціальне становище, оскільки з ним пов'язан як дохід, так і культурний рівень; зайнятість жінок; ступінь урбанізації.

Латвійські вчені П.Звідріньш та Ш.Шлїндман проблему народжуваності пояснюють невідповідністю між потребою родини в дітях і матеріально–побутовими умовами та можливостями їх задоволення. Зокрема, вони провели дослідження взаємозв'язку між умовами проживання сім'ї та її дітністю.

Але найбільший внесок у вивчення факторів народжуваності зробив Б.Ц. Урланіс. Головна його думка була в розмежуванні таких понять, як “умови”, “фактори” та “причини” народжуваності. Під умовами Б.Ц. Урланіс розумів певні соціально-економічні обставини, які викликають до життя дію ряду факторів. Під фактором рівня народжуваності розуміється сукупність деяких обставин, які мають певний вплив на число народжень в даній країні, у частині країни. Та, нарешті, вплив того чи іншого фактору реалізується в результаті дії конкретних обставин, які визначають то чи інше число новонароджених.

Треба відмітити, що Б.Ц. Урланіс, пояснюючи причини зниження рівня народжуваності по мірі росту рівня життя, підкреслював відносність і суб'єктивність цього фактору. Він першим запропонував зіставляти в

дослідженнях народжуваність не з фіксованим рівнем життя, а з мірою задоволення потреб населення, чим передбачив розвиток соціального напрямку в дослідженні факторів народжуваності.

Таким чином, не дивлячись на те, що було проведено багато досліджень щодо впливу соціально-економічних чинників на рівень народжуваності, основні питання не можна вважати вирішеними, вони практично не виходили за межі статистичного опису процесу та статистичного ж розуміння факторів. Результати багатьох робіт суперечать одна одній. Деякі закономірності, які були виявлені при статистичному аналізі, не знаходять логічного пояснення.

В реальному житті, число дітей в родині визначається складним комплексом соціально-економічних факторів, виявити дію кожного з яких можливо лише за умов комплексного аналізу усіх або, у всякому випадку, основних факторів. Але в такому загальному вигляді проблему ставити не можна, тому, що неможливо скласти вичерпний перелік соціально-економічних характеристик родини та умов її життя, які впливають на її поведінку щодо народжуваності, а тим більше врахувати ці фактори в дослідженні. Важко також апріорі виділити основні, найбільш значущі фактори щоб зосередитися лише на них, тому що, по-перше, відносна важливість різних факторів статистично не вивчена і може бути визначена тільки абстрактно, і, по-друге, дуже ймовірно, що сила дії та навіть напрямок зв'язку для окремих факторів не є постійною.

Таким чином, мова йде не про те, щоб відмовитися, чи поставити під сумнів зазначений погляд на цей метод аналізу, а необхідно враховувати його обмеженість, щоб при дослідженні використовувати також інші концептуальні підходи, зокрема такий, який дозволяє розглядати народжуваність як дуже складне за внутрішніми взаємозв'язками соціальне явище.

Поворот від традиційних статистико–демографічних досліджень факторів народжуваності до вивчення репродуктивної поведінки родини та особистості відбувся в середині 60–х років, коли стало ясно, що головною причиною зниження народжуваності є її внутрішньо сімейне обмеження, а не структурні фактори, як вважалося.

Справжня соціологічна теорія репродуктивної поведінки та детермінації народжуваності була розвинена в роботах А.І. Антонова, В.А. Борисова, Л. Дарського, В.В. Бойко, В.А. Белової та інших авторів. Згідно цієї теорії на рішення батьків мати чи не мати дитину впливають не лише конкретні умови життя родини, але й система цінностей на даному етапі розвитку суспільства, яка визначає суспільну думку та формує представлення про найкраще число дітей у родині. Тому причини зміни народжуваності не можливо зрозуміти не зачіпаючи соціально–психологічної сторони цього процесу, зокрема системи цінностей, умов формування соціальної установки відносно родини та дітей, а також сили впливу їх на демографічну поведінку.

Репродуктивна поведінка представляє собою цілісну за своїми фізичними та психічними компонентами реакцію на зовнішні та внутрішні стимули, що складається не лише з дій, які проявляються зовні, але й із внутрішніх, активних психічних актів (імпульсів, установок, мотивів і т. п.). Зовнішніми стимулами репродуктивної поведінки є цінність дітей й батьківства для особистості, сім'ї та суспільства, а також інші соціальні цінності; внутрішніми стимулами яких є потреба особистості й сім'ї в дітях.

На наш погляд, теорія репродуктивної поведінки є досконалішою, оскільки в ній окрім впливу об'єктивних чинників на народжуваність враховується роль суб'єктивного чинника – особи, причому йому

віддається першорядне значення. Проте деякі положення даної концепції є суперечливими і недостатньо точними.

У теорії репродуктивної поведінки особливе значення надається умовам соціалізації. Вважається, що потреби і ціннісні орієнтації особи формуються під складною взаємодією різних чинників в процесі соціалізації особи. Основні цінності і норми поведінки засвоюються людиною досить рано і одночасно відбувається формування основних потреб, у тому числі і потреби в дітях, яка не змінюється впродовж всього життя. Відповідно до цієї логіки роль матеріальних умов життя у формуванні і зміні потреби в дітях практично заперечується, що приводить, щонайменше, до переоцінки ролі особи. Така позиція представляється нам неконструктивною, оскільки будь-яка потреба, а особливо потреба в дітях вимагає наявності необхідних умов для її реалізації. Такими, на наш погляд, і є матеріальні та житлові умови.

Підтвердженням цього є те, що соціально-економічні трансформації у житті українського суспільства, які відбулися у 90-ті роки посилили демографічну кризу в країні, яка характеризується стрімким спадом народжуваності. Треба відмітити, що проблема народжуваності була досить болісною і в докризовий період, але сучасна соціально-економічна криза прискорила та посилила її негативні тенденції. Механізм зниження народжуваності до рівня, який не забезпечує збереження чисельності населення, в сучасних умовах полягає в тому, що задоволення потреби в дітях, конкурує з низкою інших потреб, тим елементарніших, чим нижчий рівень життя. Теорію репродуктивної поведінки, основні положення якої були викладені вище, зараз не можна назвати загально прийнятною, вона має певні недоліки і потребує розробки багатьох методологічних питань.

Основним висновком даного дослідження є те, що зараз ні одна з зазначених концепцій не є беззаперечною, в кожній з них є скриті та явні

недоліки і що, нарешті, ці гіпотези не отримали експериментального підтвердження. Ми вважаємо, що назріла необхідність у комплексному вивченні репродуктивної поведінки населення в контексті з цілісною системою соціально-економічних факторів, що впливають на неї. Такі життєві умови, як рівень споживання матеріальних благ та послуг, забезпеченість житлом, благоустрій, зміст і умови праці та інші соціально-економічні фактори мають незаперечний вплив на формування репродуктивної поведінки сім'ї. Щоб сформувати у цій поведінці потрібні для суспільства установки, необхідно цілеспрямовано підвищити всі параметри якості життя. Вирішення цієї проблеми можливе лише за умов збалансованого соціально-економічного та демографічного розвитку країни та її окремих регіонів.

Література

1. Медков В.М. Демография: Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 576 с.
2. Борисов В.А. Демография. Учебник для вузов. – М.: Ната Бене Медиа Трейд Компания, 2003. – 344 с.
3. Овсиенко В.Е. Влияние социальных и экономических факторов на демографические процессы // Вопросы народонаселения и демографической статистики. – М.: Москва. 1966. – С. 126-127.

Резюме

В статье рассмотрены существующие концепции исследования рождаемости и предоставлены рекомендации относительно необходимости комплексного изучения репродуктивного поведения населения в контексте с целостной системой социально – экономических факторов, влияющих на него.